

О.В. Сараєва

**ВІД ПІДДАНОГО ДО ГРОМАДЯНИНА: ЗЕМСТВА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ
УКРАЇНИ ЯК ІНСТИТУТ ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

У статті проаналізовано досвід функціонування земського самоврядування в Південно-Східній Україні як фундаментального чинника становлення громадянського суспільства наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Обґрунтовано, що земські установи стали осередком формування громадянської суб'єктності, забезпечивши ментальну трансформацію населення та його еволюцію від статусу пасивного «підданого» імперії до свідомого «громадянина». Увагу приділено аналізу автономії самоврядування, його боротьбі за гласність. Висвітлено діяльність земств у галузях освіти та медицини як інструментів розбудови соціальної солідарності. Методологічну новизну дослідження становить поєднання системного аналізу архівних джерел із методами усної історії, що дозволило верифікувати ефективність реформ через «людський вимір». Зроблено висновок, що аналіз земської моделі самоорганізації є важливим фундаментом для успішної децентралізації.

Ключові слова: земства, самоврядування, громадянське суспільство, громадська ініціатива, децентралізація управління, громадська відповідальність

Актуальність дослідження. Ідея розбудови місцевого самоврядування є невід'ємною складовою новітнього українського державотворення. В умовах сучасних політичних трансформацій муніципальний розвиток постає фундаментальним чинником становлення громадянського суспільства, покликаним розширити демократичний простір та подолати відчуження народу від владних інституцій. Пріоритетність відродження дієвого самоврядування зумовлюється необхідністю його модернізації згідно зі світовими стандартами, що потребує глибокого аналізу як зарубіжного, так і вітчизняного досвіду.

Історичні витоки самоорганізації населення в Україні тісно пов'язані з ліберальними реформами 1860–1870-х років, унаслідок яких у межах самодержавної системи почали виникати перші елементи громадянського суспільства. У цьому контексті особливої ваги набуває досвід функціонування органів місцевого самоврядування Південно-Східної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Земства, запроваджені реформою 1864 року, стали унікальною формою соціальної організації, яка, за гегелівським визначенням, посіла проміжне місце між приватним простором сім'ї та державним апаратом. Для тогочасної людини земство виступило справжньою «школою громадянства», забезпечивши ментальну трансформацію – перетворення пасивного «підданого» імперії на активного та відповідального «громадянина».

Ретроспективний аналіз діяльності українських губерній (зокрема Катеринославської, Харківської та Таврійської) демонструє, як у межах жорстко централізованої бюрократичної імперії створювалися автономні сфери громадської самодіяльності. Земство виступає репрезентативною мікромоделлю громадянського суспільства, що дозволяє дослідити механізми формування громадянської відповідальності, толерантності та активної правової позиції, що залишається надзвичайно актуальним для сучасної України.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні процесу становлення та

особливостей функціонування земств Південно-Східної України наприкінці XIX – на початку XX ст. як ключового інституту формування основ громадянського суспільства.

Історіографія. Вивчення земського самоврядування пройшло тривалу еволюцію: від первинного опису господарських функцій за імперської доби до глибокого аналізу його ролі як ключового інституту громадянського суспільства у сучасній українській науці. Науковий доробок у цьому напрямі можна структурувати за декількома концептуальними векторами.

Перший вектор охоплює теоретико-методологічні основи та фундаментальну класику, що сформували понятійний апарат дослідження. Концептуальне підґрунтя розуміння природи земства заклали праці В. Безобразова (Безобразов, 1874), А. Васильчикова (Васильчиков, 1869) та Б. Чичеріна (Чичерин, 1894). Суперечка між «громадською» теорією, що акцентувала на автономії громади, та «державною», яка розглядала земство як частину державного апарату, стала визначальною для подальшої політичної траєкторії самоврядування. Базовою для системного аналізу залишається праця Б. Веселовського «Історія земства за сорок років», де автор уперше здійснив синтез фактичного матеріалу та описав процес визрівання політичної опозиції всередині муніципальних структур (Веселовский, 1911).

Другий напрям фокусується на регіональній специфіці, зокрема на Південно-Східному векторі. Українська історіографія відійшла від загальних нарисів, виокремивши унікальність «земської моделі» на Півдні і Сході. Дослідження О. Бакуменко (Бакуменко, 2014), О. Коника (Коник, 2004, с. 25) дозволили проаналізувати самоврядування в регіонах, де модернізація відбувалася прискореними темпами. Аналітичну цінність має монографія О. Сараєвої (Сараєва, 2013), яка розкриває механізми взаємодії земств Донбасу з великою промисловістю. Авторка доводить, що через соціально-гуманітарні ініціативи земства фактично «зшивали» суспільство, створюючи тривкі горизонтальні зв'язки.

Третій підхід – соціокультурний, де земство розглядається як середовище формування людського капіталу та нової ідентичності. О. Крижанівська (Крижанівська, 2002) у своїх розвідках доводить, що земська школа була інструментом соціальної мобільності та виховання свідомого селянства. Водночас праці О. Корнієвського (Корнієвський, 2015) та І. Верховцевої (Верховцева, 2004) фокусуються на ролі «третього елементу» (земських лікарів, вчителів, статистиків) як кадрового ядра майбутнього громадянського суспільства.

Новітній етап досліджень безпосередньо пов'язує історію з розбудовою демократичних традицій. У цьому контексті важливою є праця О. Бакуменко (Бакуменко, 2022), присвячена Харківському земству. Авторка аналізує виборність та гласність як «генетичний код» громадянського суспільства. Сучасні розвідки також розглядають земства як фундамент правової культури, де населення вперше отримало досвід реального впливу на владу.

Еволюція історіографії демонструє трансформацію земств у науковому дискурсі: від «господарських придатків» влади до альтернативної політичної сили. Синтез класичних теорій та новітніх регіональних досліджень дозволяє стверджувати, що земства Південно-Східної України були головним майданчиком перетворення підданого імперії на свідомого громадянина.

Джерельна база дослідження представлена репрезентативним комплексом опублікованих та неопублікованих матеріалів, які дозволяють всебічно проаналізувати діяльність земських установ як чинника формування громадянського суспільства.

Основну частину джерел становлять архівні матеріали, зосереджені у фондах центральних та регіональних сховищ. Зокрема, документи Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург) у фондах Господарського департаменту (ф. 1287) та Земського відділу МВС (ф. 1291) розкривають фінансовий стан та особливості

впровадження реформ на місцях. Адміністративний нагляд за самоврядуванням та загальні засади місцевого господарства простежуються через матеріали Канцелярії Міністра внутрішніх справ (ф. 1282) та Головного управління у справах місцевого господарства (ф. 1288). Окрему вартість мають документи фонду баронів Корфів (ф. 1641), що висвітлюють громадську та культурно-просвітницьку діяльність М. О. Корфа. Регіональний аспект практичної діяльності земств деталізовано у фондах державних архівів Дніпропетровської (ф. 120 «Катеринославська губерньська земська управа», ф. 469 «Катеринославська міська дума і управа»), Донецької (ф. 110 «Слов'янська міська управа», ф. 113 «Бахмутська міська управа») та Запорізької (ф. 24 «Олександрівська міська дума і управа») областей, де зберігаються протоколи засідань та звіти Катеринославської, Маріупольської та Олександрівської міських дум та земських управ.

Законодавчу основу дослідження складають нормативно-правові акти, опубліковані у «Повному зібранні законів Російської імперії», зокрема Земські установи 1864 р. та Міські положення 1870 і 1892 рр. Правове поле внутрішньої діяльності територіальних громад доповнюють «Зводи постанов земських зібрань» Харківського та Катеринославського земств.

Важливим інструментом аналізу соціальних ініціатив є діловодна документація та статистика. Журнали засідань земських зібрань та доповіді управ Харкова й Маріуполя фіксують процес прийняття рішень, тоді як статистичні звіти про грошові обороти міських кас (1885–1904 рр.) та доходи міських поселень на 1912 рік дозволяють реконструювати бюджетну політику (Доклади..., 1911).

Інформаційний простір та стан суспільної думки відображені у земській періодиці. Такі видання як «Вестник Екатеринославского земства», «Народная газета Бахмутского земства», а також місцева преса («Маріупольська жизнь», «Луганский листок», «Приазовская речь»), слугували платформою для реалізації принципу гласності та комунікації між самоврядуванням і соціумом.

Групу джерел особистого походження представляють мемуари Х. Алчевської та праці Г. Данилевського, що розкривають гуманітарну місію земських діячів (Алчевская, 1912). Наукову новизну дослідження визначає залучення матеріалів усної історії, які дозволяють поглянути на реформи крізь призму особистого досвіду. Стенограми інтерв'ю та спогади мешканців Донеччини (зокрема П. Анісимівни, А. Бояджи, А. Кальянова, А. Научі) стали інструментом верифікації архівних даних.

Концепція дослідження ґрунтується на розумінні земського самоврядування не просто як господарсько-адміністративної структури, а як фундаментального чинника соціальної модернізації та ключового осередку формування громадянського суспільства в умовах імперського авторитаризму. В основу наукового пошуку покладено принципи об'єктивності, науковості та історизму, що дозволяють розглянути самоврядування як складну динамічну систему.

Теоретичний фундамент роботи базується на Гегелівській моделі суспільної локації, згідно з якою земство розглядається як інституція, що посідає проміжне місце між приватним простором сім'ї та державним апаратом. Це автономна від держави сфера самоорганізації, де індивідуальні інтереси мешканців трансформуються у суспільно значущі цілі. Центальною аналітичною лінією дослідження є парадигма «від підданого до громадянина», яка акцентує увагу на ментальній трансформації особистості. Ми стверджуємо, що через активну участь у виборчих процесах, контроль за земськими бюджетами та користування мережею земських установ, населення Південно-Східної України проходило шлях еволюції від пасивного об'єкта управління до свідомого суб'єкта суспільних відносин.

Методологічно робота поєднує спеціально-історичні та міждисциплінарні підходи. Ретроспективний та системний аналіз дозволив розглянути земську діяльність як процес

розбудови «інфраструктури довіри». Створення мережі шкіл, лікарень та ветеринарних пунктів трактується не просто як надання соціальних послуг, а як формування горизонтальних зв'язків, що є базовою умовою стабільності будь-якого громадянського соціуму. Важливим елементом методології є розгляд гласності як механізму демократичного контролю. Інформаційна автономія, представлена земською пресою та статистикою, аналізується як інструмент обмеження бюрократичного свавілля та спосіб залучення громади до публічної відповідальності влади.

Окрему увагу приділено ролі «третього елементу» – земської інтелігенції (вчителів, лікарів, статистиків), які виступали інтелектуальним ядром та носіями ліберально-демократичних цінностей, здійснюючи поширення знань у народні маси. Концепція також враховує регіональну специфіку Південно-Східної України як динамічного модернізаційного регіону з високою соціальною мобільністю та швидкою індустріалізацією, що створило унікальні умови для ефективної реалізації земської моделі соціальної солідарності.

Методологічна новизна роботи підсилюється застосуванням методу усної історії, що дозволило верифікувати архівні дані через «людський вимір». Головна гіпотеза дослідження полягає в тому, що земське самоврядування наприкінці XIX – на початку XX ст. стало альтернативною політичною силою, яка через розвиток гуманітарної сфери та принципів самоорганізації заклала «генетичний код» демократичних традицій, що залишається стратегічно актуальним для сучасних процесів децентралізації в Україні.

Інформаційна автономія та гласність: Боротьба за вільне слово в умовах імперського нагляду

Однією з фундаментальних ознак трансформації «підданого» у «громадянина» є право на отримання об'єктивної інформації та можливість публічного висловлення власної позиції. Громадянське суспільство за своєю природою неможливе без існування дієвої «публічної сфери», у межах якої відбувається відкрите обговорення суспільно значущих проблем. Як слушно зауважує О.О. Бакуменко, вільний доступ до інформації – це не просто право, а необхідна умова існування громадянського суспільства, адже саме він дозволяє людям узгоджувати свої позиції та формувати громадську думку (Бакуменко, 2020, с. 243). Для земських установ Півдня України формування такої сфери стало актом свідомого опору бюрократичній централізації та урядовій політиці, яка була спрямована на максимальне звуження їхньої діяльності до суто «господарських» рамок. Імперська влада намагалася позбавити органи самоврядування будь-якого політичного чи соціального впливу, вона розглядала земства не як представницькі органи народу, а виключно як допоміжні адміністративні структури.

Потужним інструментом системного державного тиску на самоврядування став Закон від 13 червня 1867 року (Весть, 1867, с. 17). Він не лише запровадив сувору попередню цензуру для всіх без винятку земських видань (звітів, журналів засідань тощо), а й передав право цензурування безпосередньо губернаторам. Це дозволяло адміністрації на місцях контролювати зміст публікацій і свавільно вилучати з публічного доступу будь-яку критику уряду чи «небажані» статистичні дані, що часто призводило до гострих конфліктів. Крім того, згідно з зазначеним Законом, земства фактично ізолювались одне від одного: підкреслюючи статус земських установ як «неурядових», влада зобов'язала їх сплачувати за пересилку кореспонденції за тарифами приватних осіб. Це не лише суттєво обтяжувало земські бюджети, а й штучно обмежувало можливості для координації спільних міжземських ініціатив.

Аналіз земської статистики та періодики того часу демонструє, що інформаційна діяльність не була для самоврядування самоціллю. Вона виконувала роль каналу зворотного зв'язку: публікація звітів про стан доріг, епідемій чи врожайності дозволяла громаді усвідомлювати масштаби регіональних проблем. Це перетворювало інформацію з

інструменту управління на суспільне надбання, змушуючи бюрократичний апарат рахуватися з реальними показниками життєдіяльності краю, а не лише з казенними рапортами.

Попри ці адміністративні та фінансові бар'єри, земські діячі послідовно розглядали гласність як єдиний спосіб легітимізувати свою діяльність перед виборцями. Громадянське суспільство потребувало прозорості та підзвітності влади, тому у 1877 році гласний Харківського губерньського земства Є. Гордієнко виступив із маніфестом на захист земського слова. Він наголошував: «...журнал потрібен земству для вираження громадської думки. Але неодмінно треба, щоб ця думка була вільна, публічна і гласна. Від цього буде залежати успіх земської справи» (Бакуменко, 2020, с. 248). Це була фактична вимога визнання самоврядування як незалежного суб'єкта публічної політики, здатного формувати механізм передачі суспільних настроїв від суспільства до влади.

На зламі XIX–XX ст. земства Донбасу та Приазов'я змогли створити розгалужену мережу власних видань, що стали реальною інтелектуальною альтернативою казенним газетам. Унікальним «громадянським підручником» того часу виступила «Народная газета Бахмутского земства» (1908–1917) (Народная газета..., 1908, с. 3). Видання було орієнтоване на масового читача – селян та вчителів, на його сторінках «відображалися усі сторони земської діяльності, друкувалися статистичні дані, публікувалися протоколи засідань земських зібрань тощо», а також роз'яснювалися права населення та публікувалися практичні поради з агрономії й медицини (Сараєва, 2013, с. 182-184). Водночас досвід Слов'яносербського та Маріупольського земств щодо видання «Листків оголошень» та «Ізвестій...» дозволяв оприлюднювати детальні звіти про витрати кожної копійки земського податку. Така фінансова прозорість виховувала у платників податків почуття контролю над владою та усвідомлення власної ролі в управлінні місцевими ресурсами (Сараєва, 2013, с. 187).

Особливу роль у становленні засад громадянського суспільства відіграла і приватна ліберальна преса, яка тісно та плідно співпрацювала із самоврядуванням. Зокрема, газета «Маріупольская жизнь» перетворилася на справжній дискусійний клуб, оскільки в рубриці «Губерньська хроніка» регулярно з'являлися критичні листи мешканців повіту стосовно стану доріг чи роботи земських лікарень. Оприлюднення таких звернень створювало реальний зворотний зв'язок і змушувало земську управу публічно звітувати про вжиті заходи. Цей механізм «скарга – публікація – відповідь влади» став першим реальним досвідом демократичної підзвітності в регіоні (Сараєва, 2013, с. 191-193). Подібна діяльність сприяла усвідомленню необхідності зважати на багатогранність локальних запитів, водночас формуючи культуру терпимості та стимулюючи суспільну ініціативу.

Важливим інструментом громадянського опору стала земська статистика. Оприлюднення реальних даних про селянське малоземелля, причини голоду та низький рівень життя фактично висвітлювало «соціальний виворіт» імперії. Це часто викликало звинувачення земців у «крамолі», адже цифри ставали політичним аргументом. Опираючись на статистику, земства ініціювали клопотання перед урядом, фактично виконуючи функцію захисту групових інтересів населення перед центром

Таким чином, наполегливо виборюючи право на вільне друковане слово, земства Півдня України сформували інформаційний каркас громадянського суспільства. Гласність перетворювала закриті засідання управ на публічні акти, де населення ставало активним учасником процесу управління. Це стало критично важливим етапом у переході від статусу підданства до повноцінного громадянства, де доступ до інформації та право на голос є невід'ємними правами особистості.

Освіта та світогляд: подолання «розумового голоду» як шлях до громадянської суб'єктності

Земства Південно-Східної України розглядали народну освіту як стратегічний

інструмент десакралізації влади та формування свідомої особистості. Саме через розвиток шкільництва земства реалізовували одну з ключових функцій громадянського суспільства – виховання особистості, здатної до критичного сприйняття дійсності та вільного вибору. Хоча ця галузь спочатку «не була обов'язковою для земства», вона зрештою «набула величезного значення», оскільки освіта перестала бути привілеєм еліт і перетворилася на механізм соціальної мобільності.

Фундаментальною передумовою земської діяльності став виявлений «реальний розумовий голод народу». Земські статисти та діячі першими спростували імперський міф про інтелектуальну пасивність селянства. Неписьменність селянства створювала суттєвий бар'єр для сприйняття не лише абстрактних суспільних ідеалів, а й цілком практичних господарських планів громади. На старті земської реформи у 1864 році стан справ був катастрофічним: зокрема, на Харківщині лише один мешканець зі 133 володів грамотою. В Маріупольському повіті, за різними оцінками істориків, грамотними були лише приблизно 3-7 % населення. Серед селян і більшості етнічних громад грамотність була практично відсутня (Новікова, 2017, с. 104).

Земства не просто відкривали бібліотеки, а формували цілісну систему інформаційного забезпечення. У Маріупольському повіті на початок ХХ ст. бібліотеки та читальні функціонували майже в кожній волості, стаючи центрами громадського життя (Отчет..., 1897, с. 380). Для розповсюдження знань серед дорослого населення «широко використовувались народні читання, пересувні виставки і бібліотеки» (Сараєва, 2008, с. 80-83). Це руйнувало вікову ізольованість села та закладало основи горизонтальної комунікації, а звіти земських органів прямо фіксували розвиток початкової освіти через листи та клопотання самих сільських громад (Краткий исторический очерк... 1914, с. 218).

Земства усвідомлювали, що якість «нової людини» залежить від рівня педагога. Вчитель у земській школі сприймався не як державний ретранслятор ідеології, а як агент змін і представник «третього елементу» – незалежної інтелігенції.

Земства Катеринославська губернії демонстрували виняткову увагу до фахового рівня кадрів. В діловодній документації збереглися детальні відомості «про стан підвідомчих самоврядуванню міста навчальних закладів, діяльність міського медперсоналу» (Лохматова, 1999, с. 89) та вчителів. Незважаючи на вибухове зростання мережі шкіл, земства інвестували величезні кошти у підготовку кадрів. Фінансування на справу освіти постійно збільшувалось (Отчет..., 1900, с. 185). Важливою ознакою зрілості місцевої спільноти була активна участь самих сільських товариств у фінансуванні освіти. Земствам вдалося вибудувати модель співпраці, за якої селяни виступали не пасивними споживачами послуг, а ініціаторами відкриття шкіл, погоджуючись на самооподаткування заради майбутнього своїх дітей. Така взаємодія Слов'яносербського та інших повітів із населенням дозволила вирішити проблему хронічного недофінансування соціальної сфери, залучивши громадські об'єднання до спільного управління культурно-просвітницькими заходами (Сараєва, 2018, с. 45-49).

Безпосередньою заслугою земського самоврядування Харківщини стало створення системної мережі підготовки педагогічних кадрів. Стипендіати земства здобували освіту у Вовчанській, Старобільській та Білопільській вчительських семінаріях, що дозволяло формувати корпус фахівців, ідейно відданих справі народного просвітництва.

Особливе місце у цьому процесі посідала діяльність Христини Алчевської та її знаменитої Харківської жіночої недільної школи. Мемуари та педагогічна спадщина Алчевської є безцінним джерелом, що розкриває механізм трансформації свідомості через «діалог на рівних» між інтелігенцією та народом. Школа Алчевської стала унікальною лабораторією громадянського виховання: тут не просто навчали грамоти, а впроваджували методику, засновану на повазі до людської гідності дорослого учня.

Завдяки зусиллям Алчевської та підтримці земських діячів було подолано

«розумовий голод» через створення фундаментального бібліографічного покажчика «Що читати народу?». Ця праця стала головним орієнтиром для земських бібліотек у підборі літератури, здатної формувати критичне мислення. У недільних школах та на курсах для дорослих визрівали демократичні ідеї, а вчитель виступав не як представник казенної системи, а як «місіонер знань». Таким чином, через досвід Алчевської земства Харківщини реалізували модель освіти як акту громадянської солідарності, де навчання письму було нерозривно пов'язане з усвідомленням учнем власної суб'єктності та прав.

Земства вміло використовували і практичні стимули для залучення народу до освіти. Зокрема, значним мотиватором для селян було скорочення терміну військової служби для випускників початкових училищ. Окрім того, через агрономічну допомогу (Отчет..., 1897, с. 136), поширення сортового насіння та створення перших сільських кооперативів, земства перетворювали освіту на інструмент економічного виживання та модернізації господарства, що стимулювало селян до активної самоорганізації.

Становлення громадянської свідомості неминуче призводило до протистояння земської інтелігенції з консервативним державним та церковним апаратом. Вчителі, наділені земствами певною автономією, часто ставали носіями ліберальних та гуманістичних ідей (ДАДнО, Ф. 469/1/5, арк.4).

Так, у Слов'яносербському повіті вчителів звільняли за «вільнодумство» та поширення ідей соціальної справедливості (ДАЛО, Ф. 61/1/11, арк. 3). Це демонструє, що земська школа почала виховувати людей, для яких внутрішні переконання та громадянська совість важили більше, ніж сліпе підкорення казенній дисципліні.

Особливе значення для земського руху Катеринославщини мала постать барона М. Корфа. Його модель «школи для життя» була спрямована на виховання в учнів навичок самостійного мислення, що фактично було підготовкою майбутнього активного громадянина (Отчёт Н. Корфа..., 1867, с. 3). Прикметно, що земства також впроваджували «принципи гендерної паритетності в сфері здобуття освіти», значно збільшивши кількість дівчат у школах.

Таким чином, освітній проєкт земств Південно-Східної України вийшов далеко за межі «лікнепу». Ця діяльність дозволяла наблизитися до здійснення мети «виховання індивіда свідомого, громадянина, позбавлення вчорашнього кріпака від упереджень, несамостійності, зробити його здатним до сприйняття інформації». Земська школа стала тим простором, де мешканець регіону переставав бути об'єктом управління (підданим) і ставав суб'єктом суспільного діалогу. Цей процес став незворотним чинником демократизації місцевого життя навіть в умовах імперських обмежень.

Медицина та соціальна солідарність: утвердження цінності людини як суб'єкта громадянських прав

Діяльність земств у медичній сфері стала одним із найбільш потужних чинників формування громадянського суспільства, оскільки вона перевела питання збереження життя з площини приватної чи церковної благодійності в площину суспільного обов'язку та природного права людини на охорону здоров'я. Як зазначає О.О. Бакуменко, «земська медицина стала особливою сферою соціуму, де через безкоштовність та загальнодоступність послуг реалізовувався принцип соціальної справедливості, що є критично важливим для демократичного суспільства» (Бакуменко, 2020, с. 248). Земська модель медицини базувалася на «принципах децентралізації та колегіальності в управлінні, що дозволяло оперативно реагувати на потреби конкретних територіальних громад.

Яскравим прикладом становлення громадянської суб'єктності через «спільну справу» стала розбудова медичної інфраструктури в Маріупольському повіті. Земство зуміло виступити ефективним координатором, що об'єднав зусилля місцевої адміністрації, представників промислового капіталу та пересічних мешканців (Общий обзор..., 1900, с.10).

У процесі спорудження земських медичних закладів була реалізована інноваційна модель громадського фінансування. Земство не лише виділяло кошти з власного бюджету, а й «зуміло змобілізувати міщан та купецтво на збір пожертв, перетворивши будівництво на справді спільну справу всієї громади». Це сприяло трансформації свідомості: медичний об'єкт перестав сприйматися як «державна установа», ставши символом успіху самої громади та виховуючи у людей почуття власності щодо суспільних інститутів (Сараєва, 2013, с. 108).

Важливу роль відігравала синергія земства з громадськими організаціями, зокрема Маріупольським доброчинним товариством (заснованим у 1876 р.). Така взаємодія дозволила створити розгалужену систему опіки, де «приватна ініціатива органічно доповнювала державні чи земські зусилля», що є фундаментальною ознакою зрілого громадянського суспільства (Сараєва, 2013, с. 202). Симбіоз земської медицини та приватної доброчинності став майданчиком для практичної реалізації ідей гуманізму. Зокрема, діяльність Маріупольського доброчинного товариства у поєднанні з ініціативами земської управи створила прецедент, коли допомога незахищеним верствам населення перестала бути виключно справою церкви. Це було утвердженням соціальної солідарності як світської громадянської цінності, де відповідальність за здоров'я ближнього ставала частиною етики нового громадянського суспільства (Сараєва, 2009, с. 73-76).

Становлення громадянських інститутів на Півдні України супроводжувалося появою нової інтелектуальної еліти – земських лікарів, чий високий професіоналізм та етичні стандарти долали прірву між станами.

Лікар Бахмутського повітового земства став уособленням земського гуманізму. За свідченнями сучасників, він залишався вірним клятві Гіппократа навіть у найтемніші часи: «лікував поранених усіх політичних таборів під час громадянських конфліктів, вбачаючи свою вищу місію в захисті цінності людського життя». Його смерть від висипного тифу під час епідемії сприймалася громадою як особиста трагедія тисяч людей, а його ім'я залишилося в історії як приклад «найвищого громадянського служіння без кордонів» (Сараєва, 2013, с. 115).

Усні джерела розкривають унікальну історію фельдшера Дмитра Таушана із села Старий Крим. Обслуговуючи понад 2000 жителів у надскладних умовах, він заслужив від селян шанобливе звання «професор». Свідчення нащадків очевидців демонструють, що пам'ять про земського лікаря, який надавав допомогу кожному без винятку, зберігалася протягом поколінь. Це стало вагомим чинником легітимізації земства у народній свідомості та сприяло утвердженню довіри до самоврядування як до інституції, орієнтованої на реальний захист інтересів людини (Сараєва, 2013, с. 264).

Земська медицина Південно-Східної України часто випереджала свій час у підходах до лікування «соціальних хвороб», демонструючи високий рівень толерантності (Отчет ..., 1896, с. 85).

У 1874 р. у Слов'яносербському повіті було відкрито спеціалізоване відділення для лікування алкоголізму, яке базувалося не на ізоляції чи примусі, а на методах соціальної реабілітації. Пацієнтам пропонували трудотерапію, а для психологічного розвантаження – культурне дозвілля: гру в шахи, більярд та навіть музичні заняття на фортепіано. Такий підхід базувався на визнанні гідності кожної людини незалежно від її соціального статусу, що стало ознакою передової гуманістичної думки земських діячів регіону (Сараєва, 2013, с. 122).

Земська медицина також стала майданчиком для формування професійної солідарності та жіночої емансипації. Земські лікарі виступали як згуртована корпорація, здатна на відкритий протест проти адміністративного тиску (наприклад, опір «Врачебному уставу» 1893 року). Водночас, медична та освітня сфери стали чи не першими нішами, де жінки-фахівці отримали можливість повноцінної суспільної реалізації, що було важливим

кроком до демократизації соціальних ролей

Таким чином, земська медицина Південно-Східної України стала простором, де теоретичні ідеї гуманізму перетворювалися на щоденну практику. О.О. Бакуменко зазначає, що через «взаємодію професійної групи медиків з місцевим населенням відбувалося навчання толерантності та відповідальності» (Бакуменко, 2020, с. 248). Завдяки мобілізації громадських ресурсів, формуванню корпусу лікарів-лідерів та впровадженню інноваційних гуманістичних методів, земства утверджували нову систему цінностей. У центрі цієї системи стояв не безправний «підданий», а «громадянин», чиє право на життя та гідність визнавалося найвищою пріоритетністю. Саме цей медико-соціальний досвід став фундаментом солідарності, без якої неможливе функціонування будь-якої демократичної системи.

Жива пам'ять: свідчення «знизу» як інструмент верифікації земської реформи

У межах нашого дослідження унікальною методологічною особливістю та вагомим науковим складником стало застосування інструментарію усної історії для верифікації офіційних архівних даних та статистичних звітів. Такий підхід дозволив нам вийти за межі суто адміністративного дискурсу і розглянути земську діяльність через «людський вимір», реконструюючи реальну ефективність самоврядування з погляду безпосереднього споживача його послуг – сільської громади. Ми переконані, що залучення свідчень очевидців та їхніх нащадків дозволяє створити «рельєфну картину» взаємодії «земство–суспільство», де сухі цифри звітів наповнюються життєвими реаліями.

Попри значну часову дистанцію, застосований нами метод трансляції пам'яті крізь покоління дозволив зафіксувати унікальні дані про трансформацію повсякдення на Донеччині. Зокрема, проведені нами інтерв'ю з мешканцями села Старий Крим – Аполінарією Научою (1928 р.н.) та Алевтиною Бояджи (1937 р.н.) – розкривають спогади їхніх батьків (народжених у 1902–1903 роках) про період активної земської роботи. У народній пам'яті, як свідчать зібрані матеріали, цей час закарбувався як період системного розвитку соціальної інфраструктури: відкриття перших повноцінних шкіл, фельдшерських пунктів та лікарень, що сприймалося населенням як справжній цивілізаційний прорив. На наш погляд, свідчення очевидців доводять, що земство зуміло подолати традиційне відчуження селянина від владних інституцій, перетворивши «державну повинність» на спільну справу громади.

Аналогічні дані про практичні результати земської праці нам надали жителі села Червоне колишнього Маріупольського повіту – Анатолій Кальянов (1922 р.н.) та Поліна Анісимівна (1925 р.н.). Їхні родинні перекази зберегли пам'ять про те, як земство ініціювало відкриття першого в селі фельдшерського пункту, що докорінно змінило ставлення людей до медицини. Окремий акцент у спогадах зроблено на розвитку ветеринарної служби та садівництва, які органи самоврядування підтримували через надання консультацій та якісного посівного матеріалу. Це підтверджує наш висновок про те, що самоврядування не обмежувалося фіскальними функціями, а виступало драйвером економічної самоорганізації селянства.

Таким чином, використання методів усної історії дозволяє нам стверджувати, що земська реформа на Південному Сході України не була лише формальним адміністративним актом «згори». Отримані нами свідчення мешканців регіону підтверджують, що земська діяльність реально змінювала якість життя людини, створюючи тривкі горизонтальні зв'язки та «інфраструктуру довіри». Пам'ять про земські школи та лікарні, що збереглася у селянських родинах навіть попри десятиліття тоталітарного нівелювання, є найкращим доказом того, що земство стало фундаментом для формування перших паростків громадянської суб'єктності українського селянства, виховуючи повагу до інститутів самоврядування як до «своєї» влади.

Висновки. Земства, що виникли внаслідок реформ 1860-1870-х років, стали

унікальним історичним феноменом – автономною сферою громадської самодіяльності, яка посіла проміжне місце між державою та приватним життям особистості. У жорстких умовах імперської бюрократії вони виступили як ефективна мікромодель громадянського суспільства, де на практиці втілювалися принципи виборності, гласності та самоорганізації територіальних громад.

Ключовим результатом діяльності земських установ стала глибока ментальна трансформація населення регіону. Земство перетворилося на справжню «школу громадянства», яка забезпечила перехід від статусу пасивного «підданого» імперії до свідомої ідентичності «громадянина». Цей процес став можливим завдяки залученню широких верств населення до вирішення місцевих проблем, що виховувало почуття відповідальності за власну громаду та подолання відчуження від владних інституцій.

Фундаментальну роль у цьому поступі відіграла боротьба за інформаційну автономію. Попри системний тиск та жорсткі цензурні обмеження, земства сформували потужний інформаційний каркас через мережу власних видань та співпрацю з ліберальною пресою. Гласність стала інструментом демократичного контролю, привчаючи управлінські структури до публічної звітності та врахування різноманітних суспільних інтересів.

Освітні та медичні ініціативи земств вийшли далеко за межі суто господарських функцій. Розвиток шкільництва став інструментом подолання «розумового голоду» та формування критичного мислення, а земська медицина утвердила принципи соціальної солідарності та гуманізму. У центрі земської діяльності постала людина як найвища цінність, а доступ до освіти та охорони здоров'я почав сприйматися як невід'ємне громадянське право, а не акт державної чи приватної благодійності.

Ефективність земської моделі підтверджується не лише статистичними даними, а й «живою пам'яттю» населення. Методи усної історії демонструють, що результати роботи земств – школи, лікарні, ветеринарні пункти – сприймалися громадою як прояви «своєї» влади. Ця інфраструктура довіри виявилася настільки тривкою, що збереглася у пам'яті поколінь навіть після десятиліть тоталітарного нівелювання.

Фундаментом земської автономії стала фінансова незалежність: право самостійно збирати земський податок та розподіляти його на місцеві потреби дозволило самоврядуванню стати реальною господарською силою. Це доводить, що громадянське суспільство потребує не лише ідейної, а й економічної бази для свого сталого розвитку.

Отже, досвід земського самоврядування Південно-Східної України кінця XIX – початку XX століття є не просто історичним архаїзмом, а важливим фундаментом для сучасного українського державотворення. Ретроспективний аналіз цього досвіду доводить, що саме місцеве самоврядування є ключовим майданчиком для розширення демократичного простору та формування зрілого громадянського суспільства в сучасній Україні.

Бібліографічний список

- Алчевская, Х.Д., 1912. Передуманное и пережитое: дневники, письма, воспоминания. Москва: Тип. т-ва И.Д. Сытина, с. 467.
- Бакуменко, О.О., 2014. Харківське губернське земство та розвиток інформаційного простору губернії 1864–1890 рр. (у контексті формування елементів громадянського суспільства). Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. Харків: НТУ «ХП», с. 12–21.
- Бакуменко, О.О., 2020. Діяльність Харківського губернського земства в 60-х–80-х рр. XIX століття (в контексті формування засад громадянського суспільства). Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. VIII (43). Будапешт: Вид-во «Товариства за культурний і науковий прогрес», с. 243–249.
- Бакуменко, О.О., 2022. Гуманітарна діяльність земств Харківської губернії в роки Першої

- світової війни (1914–1917 рр.). Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія. Вип. 61. Харків, с. 27-46.
- Безобразов, В.П., 1874. Земские учреждения и самоуправление. Москва: Унив. тип. (Катков и Ко).
- Бойко, В., 1917. Земство і народні управи. Київ: Вид. центр. ком. Укр. партії соціалістів-федералістів.
- Васильчиков, А.И., 1869. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. СПб.: Тип. Г. Мюллера по Екатерининскому каналу № 107.
- Веселовский, Б.Б., 1909–1911. История земства за сорок лет: В 4-х т. СПб.: Изд-во О.Н. Поповой.
- Верховцева, І.Г., 2004. Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси. Весть. 1867. № 94. СПб.
- Державний архів Дніпропетровської області (ДАДнО), Ф. 469, Оп. 1, Спр. 5, «Циркуляры Департамента полиции и рапорты помощников начальника Екатеринославского губернского жандармского управления в уездах о состоянии общественного порядка и настроении населения», Арк.4.
- Державний архів Луганської області (ДАЛО), Ф. 61, Оп. 1, Спр. 11, «Рапорты «Рапорты становых приставов о состоянии общественного порядка, настроениях крестьян и рабочих в уезде», Арк. 3.
- Доклады с постановлениями очередного земского собрания и журналы агрономического и сельскохозяйственных совещаний при Мариупольской уездной земской управе за 1910 г., 1911, Мариуполь: Эл. тип. А. Гольдрин, с. 86.
- Коник, О.О., 2004. Земські установи на Півдні України (1864–1917 рр.). Запоріжжя: Дике Поле.
- Корнієвський, О.А., 2015. Становлення і розвиток державності та громадянського суспільства в Україні: навч. посібник. Чернівці: Освітній центр.
- Крижанівська, О.О., 2002. Діяльність земських установ у галузі народної освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Інститут історії України НАН України.
- Краткий исторический очерк библиотеки для служащих Славяносербского уездного земства // Ежегодник справочник Славяносербского уездного земства на 1914 год, 1914. Луганск: Типо-Литография С.М. Гаммерштейн, 218 с.
- Лохматова, А.І., 1999. Катеринославське земство. Запоріжжя: Вид-во РА «Тандем-У».
- Народная газета Бахмутского земства. 1908. Бахмут. № 1 (15 мая 1908 г.): Типография Бахмутского уездного земства. с. 3.
- Новікова, С.В., 2017. Внесок Маріупольського повітового земства у розвиток початкової шкільної освіти в Маріупольському повіті (70-і рр. ХІХ – початок ХХ ст.) // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Вип. 20. Маріуполь, с. 103-115.
- Общий обзор медицинской части в уезде // Отчет о состоянии врачебного дела в Мариупольском уезде в 1899 г. Гампера В.Ф., 1900. Мариуполь: Тип. Франтова, с. 10.
- Отчет члена Отчёта члена Александровского уездного училищного совета барона Н. Корфа за 1867 год., 1867. Екатеринослав: Печ. в тип. Б.Я. Штерн, собственный дом, 1867. с. 3.
- Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1895 г., 1896. Ч. 1. Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, с. 85.
- Отчет Екатеринославского губернского земства за 1896 г., 1897. Ч. 1. Екатеринослав: Типо-Литография М.Г. Фишкина. 472 с.
- Отчет Екатеринославской губернской уездной земской управы за 1897 г., 1898. Ч. 1.

- Екатеринослав: Тип. губернского земства, с. 380.
- Отчет Екатеринославской губернской уездной земской управы за 1899 г.: 1900. Ч. 2. Екатеринослав: Тип. губернского земства, с. 185.
- Сараєва, О.В., 2008. Роль Маріупольського повітового земства у розвитку освіти (кінець XIX – початок XX ст.). Творча співпраця науки з виробництвом. III Регіональна науково-практична конференція аспірантів ПДТУ (15 жовтня 2008 року). Маріуполь: ПДТУ.
- Сараєва, О.В., 2009. Добродійна та культурно-просвітницька діяльність земств Донбасу наприкінці XIX – на початку XX ст. Схід. № 4 (95). Донецьк: Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.
- Сараєва, О.В., 2013. Земства Донбасу у системі владних і суспільних відносин пореформеної доби. Маріуполь: «Новий світ».
- Сараєва, О.В., 2018. Земства Слов'янoserбського повіту та надання медичної допомоги населенню. Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Том 29 (68) № 4. Київ: Видавництво Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.
- Чичерин, Б.Н., 1894. Курс государственной науки. Москва: Типо-Литография товарищества И.Н. Кушнерев и Ко.

References

- Alchevskaya, Kh.D., 1912. Peredumannoe i perezhitoe: dnevniki, pis'ma, vospominaniya [Reconsidered and Experienced: Diaries, Letters, Memoirs]. Moscow: Tip. t-va I.D. Synina, 467 p. (in Russian).
- Bakumenko, O.O. (2014). Kharkivske huberns'ke zemstvo ta rozvytok informatsiynoho prostoru hubernii 1864–1890 rr. [Kharkiv Provincial Zemstvo and the Development of the Province's Information Space, 1864–1890 (in the Context of the Formation of Civil Society Elements)]. Visnyk NTU “KhPI”. Series: Aktual'ni problemy istorii Ukrainy, Kharkiv: NTU “KhPI”, pp. 12–21. (in Ukrainian)
- Bakumenko, O.O. (2020). Diyal'nist' Kharkivs'koho huberns'koho zemstva v 60–80-kh rr. XIX stolittia [Activity of the Kharkiv Provincial Zemstvo in the 1860s–1880s (in the Context of Civil Society Foundations)]. Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, VIII(43), Budapest: Publishing House of the Society for Cultural and Scientific Progress, pp. 243–249. (in Ukrainian)
- Bakumenko, O.O. (2022). Humanitarna diyal'nist' zemstv Kharkivs'koi hubernii v roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.) [Humanitarian Activity of the Kharkiv Province Zemstvos During the First World War, 1914–1917]. Visnyk Kharkivs'koho natsional'nogo universytetu imeni V.N. Karazina. Series: Istoriia, Issue 61, Kharkiv, pp. 27–46. (in Ukrainian)
- Bezobrazov, V.P. (1874). Zemskie uchrezhdeniia i samoupravlenie [Zemstvo Institutions and Self-Government]. Moscow: Univ. Typography (Katkov & Co). (in Russian)
- Boiko, V. (1917). Zemstvo i narodnye upravu [Zemstvo and People's Administrations]. Kyiv: Vidavnytstvo tsentr. kom. Ukr. partii sotsialistiv-federalistiv. (in Ukrainian)
- Vasil'chikov, A.I. (1869). Sravnitel'nyi obzor russkikh i inostrannykh zemskikh i obshchestvennykh uchrezhdenii [Comparative Review of Russian and Foreign Zemstvo and Public Institutions]. St. Petersburg: Tip. G. Myullera po Ekaterininskomu kanalu No. 107. (in Russian)
- Veselovskii, B.B. (1909–1911). Istoriia zemstva za sorok let [History of the Zemstvo over Forty Years]. 4 vols. St. Petersburg: Izdatel'stvo O.N. Popovoi. (in Russian)
- Verkhovtseva, I.H. (2004). Diyal'nist' zemstv Pravoberezhnoi Ukrainy (1911–1920 rr.) [Activity of Zemstvos in Right-Bank Ukraine, 1911–1920: Abstract of PhD Dissertation, History].

- Cherkasy. Vest'. 1867, No. 94. St. Petersburg. (in Ukrainian)
- Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti (DADnO), F. 469, Op. 1, Spr. 5, "Shirkulyary Departamenta politsii i raporty pomoshchnikov nachal'nika Ekaterinoslavskogo gubernskogo zhandarmskogo upravleniya v uездakh o sostoyanii obshchestvennogo poryadka i nastroyenii naseleniya" [Circulars of the Police Department and Reports of Assistants to the Head of the Yekaterinoslav Provincial Gendarme Administration in the Districts on the State of Public Order and the Mood of the Population], Ark. 4. (in Russian).
- Derzhavnyi arkhiv Luhanskoi oblasti (DALO), F. 61, Op. 1, Spr. 11, "Raporty stanovykh pristavov o sostoyanii obshchestvennogo poryadka, nastroyeniakh krest'yan i rabochikh v uезде" [Reports of District Police Officers on the State of Public Order and the Sentiments of Peasants and Workers in the District], Ark. 3. (in Russian).
- Doklady s postanovleniyami ocherednogo zemskogo sobraniya i zhurnaly agronomicheskogo i sel'skokhozyaistvennykh soveshchaniy pri Mariupol'skoi uездnoi zemskoi uprave za 1910 g., 1911 [Reports with Resolutions of the Regular Zemstvo Assembly and Journals of Agronomic and Agricultural Meetings at the Mariupol District Zemstvo Administration for 1910]. Mariupol: El. tip. A. Gol'drina, 86 p. (in Russian).
- Konik, O.O. (2004). Zems'ki ustanovy na Pivdni Ukrainy (1864–1917 rr.) [Zemstvo Institutions in Southern Ukraine, 1864–1917]. Zaporizhzhia: Dyke Pole. (in Ukrainian)
- Korniievskiy, O.A. (2015). Stanovlennia i rozvytok derzhavnosti ta hromadians'koho suspilstva v Ukraini [Formation and Development of Statehood and Civil Society in Ukraine: Textbook]. Chernihiv: Osvitnii tsentr. (in Ukrainian)
- Kryzhanivska, O.O. (2002). Diyal'nist' zemskykh ustanov u haluzi narodnoi osvity v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Activity of Zemstvo Institutions in the Field of Public Education in Ukraine, Late 19th – Early 20th Century]. Kyiv: Instytut Istorii Ukrainy NAN Ukrainy. (in Ukrainian)
- Kratkii istoricheskii ocherk biblioteki dlya sluzhashchikh Slavyanoserbskogo uездnogo zemstva [A Brief Historical Essay of the Library for Employees of the Slavyanoserbsk District Zemstvo] // Ezhegodnik-spravochnik Slavyanoserbskogo uездnogo zemstva na 1914 god, 1914. Lugansk: Tip.-Litografiya S.M. Gammershein, 218 p. (in Russian).
- Lokhmatoва, A.I. (1999). Katerynoslavske zemstvo [Katerynoslav Zemstvo]. Zaporizhzhia: Vydvo RA "Tandem-U". (in Ukrainian)
- Narodnaya gazeta Bakhmutskogo zemstva [People's Newspaper of the Bakhmut Zemstvo], 1908. Bakhmut, No. 1 (15 May 1908). Tipografiya Bakhmutskogo uездnogo zemstva, p. 3. (in Russian).
- Novikova, S.V. (2017). Vnesok Mariupols'koho povitovoho zemstva u rozvytok pochatkovoi shkil'noi osvity v Mariupol's'komu poviti (70-i rr. XIX – pochatok XX st.) [Contribution of the Mariupol County Zemstvo to Primary School Education in Mariupol County, 1870s–Early 20th Century]. Visnyk Mariupols'koho derzhavnogo universytetu. Series: Istoriiia. Politolohiia, Issue 20, Mariupol, pp. 103–115. (in Ukrainian)
- Obshchii obzor meditsinskoi chasti v uезде [General Review of Medical Affairs in the District] // Otchet o sostoyanii vrachebnogo dela v Mariupol'skom uезде v 1899 g., 1900. Mariupol: Tip. Frantova, p. 10. (in Russian).
- Otchet chlena Aleksandrovskogo uездnogo uchilishchnogo soveta barona N. Korfa za 1867 god [Report of the Member of the Aleksandrovsk District School Council Baron N. Korf for 1867], 1867. Ekaterinoslav: Tip. B.Ya. Shtern, 3 p. (in Russian).
- Otchet Ekaterinoslavskoi gubernskoi zemskoi upravy za 1895 g., 1896 [Report of the Yekaterinoslav Provincial Zemstvo Administration for 1895]. Part 1. Ekaterinoslav: Tip.-Litografiya Gubernskogo Pravleniya, 85 p. (in Russian).
- Otchet Ekaterinoslavskogo gubernskogo zemstva za 1896 g., 1897 [Report of the Yekaterinoslav Provincial Zemstvo for 1896]. Part 1. Ekaterinoslav: Tip.-Litografiya M.G. Fishkina, 472

- p. (in Russian).
- Otchet Ekaterinoslavskoi gubernskoi uездnoi zemskoi upravly za 1897 g., 1898 [Report of the Yekaterinoslav Provincial District Zemstvo Administration for 1897]. Ekaterinoslav: Tip. Gubernskogo zemstva, 380 p. (in Russian).
- Otchet Ekaterinoslavskoi gubernskoi uездnoi zemskoi upravly za 1899 g., 1900 [Report of the Yekaterinoslav Provincial District Zemstvo Administration for 1899]. Ekaterinoslav: Tip. Gubernskogo zemstva, 185 p. (in Russian).
- Saraieva, O.V. (2008). Rol' Mariupols'koho povitovoho zemstva u rozvytku osvity (kinets' XIX – pochatok XX st.) [Role of the Mariupol County Zemstvo in the Development of Education, Late 19th – Early 20th Century]. Tvorchyia spivpratsia nauky z vyrobnytstvom. III Regional'na naukovo-praktychna konferentsiia aspirantiv PDTU (October 15, 2008), Mariupol: PDTU. (in Ukrainian)
- Saraieva, O.V. (2009). Dobrochyinna ta kul'turno-prosvitnyts'ka diyal'nist' zemstv Donbasu naprichi XIX – na pochatku XX st. [Charitable and Cultural-Educational Activity of Donbas Zemstvos at the End of the 19th – Early 20th Century]. Skhid, No. 4 (95), Donetsk: Instytut Filosofii im. H.S. Skovorody NAN Ukrainy. (in Ukrainian)
- Saraieva, O.V. (2013). Zemstva Donbasu u systemi vladnykh i suspil'nykh vidnosyn poreformenoi doby [Donbas Zemstvos in the System of Governmental and Social Relations of the Post-Reform Era]. Mariupol: "Novyi svit". (in Ukrainian)
- Saraieva, O.V. (2018). Zemstva Slov'ianskoho povitu ta nadannia medychnoi dopomohy naselenniu [Zemstvos of Slov'iansk County and Provision of Medical Assistance to the Population]. Vcheni zapysky Tavriiskoho natsional'noho universytetu im. V.I. Vernads'koho. Series: Istorychni nauky, Vol. 29 (68) No. 4, Kyiv: Vydavnytstvo Tavriiskoho natsional'noho universytetu imeni V.I. Vernads'koho. (in Ukrainian)
- Chicherin, B.N. (1894). Kurs gosudarstvennoi nauki [Course of State Science]. Moscow: Tipografiiia tovarishchestva I.N. Kushnerev i Ko. (in Russian)

Стаття надійшла до редакції 07.03.2026 р.

Стаття прийнята до друку 20.04.2026 р.

O. Saraieva

**FROM SUBJECT TO CITIZEN: ZEMSTVOS OF SOUTHEASTERN UKRAINE
AS AN INSTITUTION FOR THE FORMATION OF CIVIL SOCIETY (LATE 19-TH –
EARLY 20-TH CENTURY)**

The article analyzes the historical experience of zemstvo self-government in Southeastern Ukraine as a fundamental factor in the formation of civil society at the end of the 19th – beginning of the 20th century. It is argued that zemstvo institutions became a unique center for the development of civic agency, facilitating the mental transformation of the population and its evolution from the status of a passive imperial "subject" to a conscious and responsible "citizen." Special attention is paid to the analysis of the informational autonomy of self-government, its struggle for transparency, and the creation of a "public sphere" for open discussion of social issues. The activities of zemstvos in the fields of public education and healthcare are highlighted as instruments for building social solidarity and an "infrastructure of trust." The methodological novelty of the study lies in the combination of systematic analysis of archival sources with oral history methods, which made it possible to verify the effectiveness of reforms through the "human dimension" and the family memory of descendants of eyewitnesses. The conclusion is drawn that a retrospective analysis of the zemstvo model of self-organization is a strategically important foundation for successful decentralization and the strengthening of democratic values in contemporary Ukraine.

Established by the 1860s–1870s reforms, zemstvos emerged as a unique historical phenomenon — an autonomous sphere of public activity bridging state authority and private life. Amidst rigid imperial bureaucracy, they functioned as an effective micro-model of civil society based on electivity, publicity, and community self-organization.

The pivotal outcome of zemstvo activity was a profound mental transformation, converting passive imperial "subjects" into conscious "citizens". By engaging broad social strata in solving local issues, zemstvos fostered community responsibility and bridged the alienation between the public and government institutions. Crucial to this progress was the struggle for informational autonomy. Despite strict censorship, zemstvos established a robust informational network through their own publications and collaboration with the liberal press. Publicity (hlasnist) became a democratic control mechanism, Accustoming administrative structures to public accountability. Educational and medical initiatives transcended mere utility: schools cultivated critical thinking, while zemstvo medicine advanced social solidarity and humanism. Centered on human value, access to education and healthcare began to be perceived as an inherent civil right rather than state or private charity. Oral history methods confirm this model's efficacy, proving that zemstvo-built infrastructure — schools, hospitals, and veterinary stations — was remembered by communities as "their own" authority. This infrastructure of trust persisted across generations, surviving decades of totalitarian suppression. Financial independence formed the foundation of this autonomy. The right to collect and allocate local taxes turned zemstvos into a genuine economic force, proving that a sustainable civil society requires a solid financial base.

Thus, the late 19th and early 20th-century zemstvo experience in Southeastern Ukraine is not a historical anachronism but a vital foundation for modern Ukrainian state-building. Retrospective analysis demonstrates that local self-government remains the primary arena for expanding democratic space and fostering a mature civil society in contemporary Ukraine.

Keywords: *zemstvos, self-government, civil society, civic initiative, administrative decentralization, civic responsibility*